

УДК 37.017.37(09)

Сіданіч І.Л., канд. пед. наук, доцент кафедри
управління навчальними закладами та педагогіки вищої школи
Інституту менеджменту та психології ДВНЗ «УМО» НАПН України

Духовно-моральне виховання дітей як педагогічна проблема

У статті розкрито сутність духовно-морального виховання дітей у вітчизняній педагогічній думці. Розкрито основні етапи теоретичних ідей в історичному контексті викладеного матеріалу. У статті визначаються історико-педагогічні пошуки та різні підходи українських та зарубіжних учених до освітніх реформ, які дозволяють автору визначити особливості становлення системи духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі, охарактеризувати соціально-педагогічні проблеми духовно-морального виховання у зазначений період.

Ключові слова: духовно-моральне виховання дітей, вітчизняна школа, вітчизняна педагогічна думка.

Сіданіч И. Л. Духовно-нравственное воспитание как педагогическая проблема. Статья посвящена проблеме духовно-морального воспитания детей в отечественной школе XX столетия. В статье определяются историко-педагогические поиски и разные подходы украинских и зарубежных ученых к типологии образовательных реформ, которые позволяют автору определить особенности становления системы духовно-морального воспитания детей в отечественной школе, охарактеризовать социально-педагогические проблемы духовно-морального воспитания в обозначенный период.

Ключевые слова: духовно-моральное воспитание, отечественная школа, историко-педагогическая историография.

Sidanich I. L. Spirituality and Morality: Phenomenological Aspects

Sidanich I. L. Spirituality and Morality: Phenomenological Aspects The article is dedicated to the problem of spiritual and moral children upbringing at domestic school in 20-th century. The article defines historical and pedagogical studies and different methods of Ukrainian and foreign scientists of educational reforms typology, that enables the author to find out features of development of the system of spiritual and moral children upbringing at domestic school, and give a characteristic of social and pedagogical problem of spiritual and moral upbringing in mentioned period.

Key words: spiritual and moral children upbringing, domestic school, historiographical method, historical and pedagogical historiography.

Постановка проблеми. Головною педагогічною закономірністю процесу духовно-морального виховання дітей в Україні ХХ ст. є його цілісність і ступеневий характер. Аналіз освітньої теорії – ідей, поглядів педагогів, філософів та громадських діячів дозволив виокремити провідні принципи духовно-морального виховання, які певною мірою простежувалися на всіх виділених етапах урахування різновекторності суспільно-економічного розвитку країни: визнання рівності громадянських обов'язків учнів різного соціального стану пріоритету православної віри як основи духовно-морального виховання; опори на загальнолюдські цінності та раціональний компонент релігійної освіти; авторитарності державних механізмів впливу на організацію процесуального аспекту духовно-морального виховання дітей досліджуваного періоду.

На розвиток теоретичних ідей духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі ХХ ст. впливали: соціальні параметри системи загальної освіти і її відношення до соціальної стратифікації; особливості законодавчого регулювання загальної освіти; пріоритетні концептуальні принципи організації шкільної освіти: принципи народності, національного характеру освіти, індивідуалізації навчання, природовідповідності, завершального характеру кожного рівня загальної освіти (тобто не наступність рівнів освіти, а спрямованість на формування в людині розуміння свого призначення в житті).

Із 1990 р. для нашої країни настав поновлювальний етап в історії духовно-морального виховання. Основною характеристикою цього етапу є орієнтування загальної освіти на державну і міжконфесійну, де вирішальна роль в організації духовно-морального виховання дітей належить в узгодженій взаємодії громадських, освітніх, наукових установ, церкви і сім'ї, поступове зростання уваги до зарубіжного досвіду організації духовно-морального виховання дітей у полікультурному навчальному середовищі, розробку питань впровадження курсів духовно-морального спрямування у вітчизняну школу. Виявлено комплекс умов, відповідні їм доцільні засоби, що використовуються педагогами, та їх вплив на організацію духовно-морального виховання дітей досліджуваного періоду. Установлено, що першою умовою формування світогляду українців, орієнтованого на духовно-моральне виховання, стало традиційне духовне оточення. Дитина від народження і упродовж усього життя перебуває у колі рідних людей, усі важливі моменти життя так чи інакше пов'язані із церковною обрядністю або ні. [11].

Як другу умову формування світоглядних засад духовно-морального виховання дітей ми виокремили процес зближення принципів урядової освітньої політики і підходів етнопедагогіки у визначенні виховного ідеалу у ХХ ст.

Третя умова формування світоглядних основ духовно-морального виховання дітей у школі – розвиток наукових галузей, поширення антропологічного підходу, педагогічної психології, філософії християнської освіти. Щодо четвертої умови, варто зазначити, що вона певною мірою

суперечить третій і виявлялася посиленням ролі релігієзнавства як основи духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі, засобу попередження інтенсивного розвитку у громадян наукового прогресивізму як елементу світогляду.

Остання викреслена нами умова виявляється у політичному та релігійному протистоянні, що впливає на вибір засобів формування світогляду українців на початку XXI ст. Аналіз реальних наслідків політичних заходів у галузі шкільної освіти дозволили схарактеризувати систему використовуваних шляхів, способів і засобів духовно-морального виховання, до яких ми відносимо:

- уведення у навчальні програми вибіркового курсів духовно-морального спрямування;
- поєднання християнської філософії з філософією шкільної освіти;
- законодавче регулювання питань викладання предметів духовно-морального спрямування;
- специфіку підготовки, перепідготовки і вимоги до вчителів предметів духовно-морального спрямування в загальноосвітніх навчальних закладах.

Мета статті – визначити умови, які мали безпосередній вплив на формування навчальних програм, відбивалися на зміні державної ідеології у визначенні мети духовно-морального виховання дітей, а також були основними щодо розробки відповідних філософських доктрин, визначення основних наслідків еволюції духовно-морального виховання дітей XX ст.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Наявний історичний матеріал, автентична джерельна база дозволили зробити комплексний аналіз наслідків політики зміни світоглядних основ духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі, значення навчальних предметів гуманітарного, мистецького, прикладного, природничо-наукового і духовно-морального спрямування. Теоретичною базою цього дослідження є роботи Л. Березівської, В. Ворожбіт, Н. Гупана, Д. Дзвінчука, С. Майбороди, О. Пометун, О. Сухомлинської, Р. Шакірова про сутність історіографії та різні підходи до типологій освітніх реформ; О. Дорошкевича, О. Музиченка, С. Русової, С. Сірополка, Я. Чепіги й ін. про духовно-моральне виховання дітей у вітчизняній школі поч. XX ст.; М. Євтуха, Л. Генік, В. Жуковського, Т. Ільїної, О. Каневської, І. Курляк, Т. Тхоржевської, Д. Чернілевського, Ю. Щербяк, Р. Яковишина й ін. про духовно-морального виховання дітей в історії розвитку вітчизняної педагогічної теорії й практики XX – початку XXI ст.

Так, історичні факти нами були систематизовані у таких аспектах досліджуваної теми: прихований консерватизм та еkleктизм у визначенні змісту гуманітарних навчальних предметів; закладання основ державної шкільної політики у змісті суспільствознавчих курсів; посиленні виховуючого характеру навчання під час опанування предметів мистецького, природничо-наукового і прикладного спрямування; специфіка викладання предметів духовно-морального спрямування у школах визначалася динамічною еволюцією від геоцентризму до еkleктичного варіанту національної виховної системи.

Педагогічна наука на початку XX ст. представляє різнопланові погляди на сутність, предмет та функції духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі:

- 1) матеріалістичний підхід (утверджує первинність наукового світогляду, закріплюючи за релігієзнавством функцію інформування людини про систему духовних цінностей, категорії душі);
- 2) ідеалістичний підхід (ототожнює релігійний і духовний початок духовно-морального виховання, розглядаючи перший як засіб духовного просвітлення людини);
- 3) симбіотичний (працює у напрямку примирення і врівноваження наукового та духовного компонентів релігієзнавчого навчання і морального виховання; оперує такою специфічною категорією як духовно-моральне здоров'я) [9].

Перший підхід розкриває сутність духовно-морального виховання у контексті педагогічного натуралізму і є визначальним у сучасному тлумаченні основних дефініцій нашого дослідження, узгоджений із сучасним нормативним полем загальної освіти і педагогічними вимогами до організації освітнього процесу загалом, і зокрема виховання дітей у закладах освіти, дає змогу педагогічної ретроспекції узагальненого досвіду.

Формування сутності духовно-морального виховання учнів загальноосвітніх закладів проаналізовано відповідно до наступних компонентів світогляду, наприклад, пізнавальних компонентів: знання повсякденного та наукового. Окрім того, серед компонентів цієї ланки ми досліджували елементи політичної, естетичної, релігійної та морально-правової свідомості. Окремо приділено увагу ціннісним орієнтирам людини з моральної та політико-правової сфери, виховним ідеалам, сформована у досліджуваний період.

Під час роботи дотримано принципу еволюційності такого поняття як виховний ідеал, що логічно витікає з історичного розвитку подій та поступальності історичного процесу. До процесу переосмислення виховного ідеалу особистості включились представники різних течій: захисники православної традиції (В. Зеньківський, С. Миропольський, М. Олесницький, С. Рачинський), теоретики вільного виховання (К. Вентцель). Педагоги демократичного напрямку намагалися подолати консерватизм перших і крайнощі других і поєднати світську і православну традиції, духовно-релігійні цінності і об'єктивне наукове знання (В. Вахтеров, М. Демков, П. Каптерев, С. Русова, В. Стоюнін). Поняття «ідеал виховання» поєднало у собі елементи духовності, соціальності, культуровідповідності, гармонійності, громадянськості, гуманізму [3; 5–12; 22; 24].

Зміст категорії «духовно-моральне виховання» буде розглядатися як сукупність елементів загальнолюдського (М. Пирогов), громадянського (М. Демков), морально-релігійного (К. Ушинський) виховання. Це пояснюється тим фактором, що процеси секуляризації школи, вплив церкви на виховання мали вирішальне значення і були традиційними. А отже, зміст духовно-морального виховання (як родинного, так і суспільного) ототожнювався з вихованням морально-релігійним. Освітня політика царського уряду спрямовувала увагу на опанування учнями закладів загальної освіти батьківщинознавства, рідної мови, вітчизняної історії. Разом з тим, слід зазначити, що у вітчизняних школах навчалася велика кількість дітей – представників інших віросповідань. При цьому, всі вони мали своїх катехитів, виконували свої релігійні практики і відзначали релігійні свята за власним церковним календарем. Ми аналізуємо теоретичні засади духовно-морального виховання, яке здійснювало лише православне духовенство. Хоча християнство, як відомо, включає не тільки цю течію, тим не менше, усі інші обряди мають подібні цілі, завдання, форми, методи і засоби виховного впливу, догматичні та літургійні розбіжності, які існують між релігійними течіями, не мали суттєвого впливу на процес духовно-морального виховання. Тому аналізуючи виховний процес закладів загальної освіти, ми не вступаємо в суперечність з іншими обрядами цього вчення.

Феномен духовно-морального виховання у всьому його розмаїтті підкреслюється багатьма дослідниками, зокрема В. Корженков, який, посилаючись на класиків світової та вітчизняної філософської та педагогічної думки, цілком слушно зазначив, що «виокремлення виховання, як предмета спеціального філософсько-педагогічного аналізу, пов'язане з поступовим усвідомленням суспільною думкою того, що без організованого у суспільстві виховання людей стає проблематичним нормальне функціонування суспільства (Я. Коменський), полегшення життя людини (Дж. Локк), досягнення людиною щастя (Г. Сковорода)» [14].

Погоджуємося з позицією педагога-гуманіста В. Сухомлинського, який загалом увесь процес виховання розглядав як багатогранний процес постійного духовного збагачення та оновлення і тих, хто виховується, і тих, хто виховує. Духовно-моральне спрямування загального визначення сутності і цілей виховання дав педагог В. Селіванов. Він розглядав виховання як тривалий процес просування до мети формування особистості відповідно до суспільного ідеалу. Мета виховання досягається в результаті триваючої все життя зміни людини під впливом цілеспрямованого впливу вихователів і самовдосконалення власне вихованців. Він розглядав формування духовного світу людини в тісному зв'язку як із її розумовим, так і з моральним та естетичним розвитком. Видатний педагог писав: «Сфера духовного життя людини – це розвиток, формування і задоволення його моральності, інтелектуальних і естетичних запитів й інтересів у процесі активної діяльності. Джерелом духовного світу людини є матеріальний світ, об'єктивна дійсність і особливо такі важливі її сфери, як громадське життя людини, його соціальний і моральний досвід» [23].

Внаслідок аналізу широкої джерельної бази виявлено, що духовно-моральні константи у загальному визначенні сутності виховання вміщують представники гуманної педагогіки (Ш. Амонашвілі), теорії особистісно орієнтованого виховання (І. Бех, І. Кон, А. Мудрик й ін.). Особистісний підхід у контексті нашого дослідження передбачає аналіз способів допомоги вихованцеві в усвідомленні себе людиною, у розкритті можливостей, ставлення до дитини у виховному процесі, використання слова як засобу одухотворення моральної поведінки [1; 23].

Як педагогічне поняття, духовно-моральне виховання передбачає у змісті ознаки: перша – цілеспрямованість, наявність якогось зразка, навіть найбільш загального, як соціально-культурного орієнтира; друга – відповідність процесу розвитку соціально-культурних цінностей в історичному поступі суспільства; третя – присутність певної системи організованих виховних впливів.

Установлено, що вперше визначення духовно-морального виховання представлено у праці князя Єнгаличова «Словник фізичного і морального виховання» у двох частинах (1827). Статті у книзі вміщено за алфавітом, питання духовно-морального виховання розкрито дещо абстрактно, з використанням повчального стилю викладу думок. Автор зазначав, що духовно-моральне виховання є сумою християнських добродійностей, які утворюють шляхетність людини. Він дотримувався переконання у вирішальному значенні серця, указуючи, що «один розум не утворює істинної слави людини... знання роблять людину тільки ученою, але ще не доброю» [25].

Відповідно до концепції і методології дослідження виділимо три взаємозалежні і проникаючі напрями в розумінні сутності основної дефініції предмета дослідження, спираючись на класифікацію підходів до визначення виховання авторства В. Зеньковського: педагогічний натуралізм, у його межах – природничо-науковий – раціоналістичний напрями. У різних концептуальних проявах цей напрям заклав основу матеріалістичного розуміння духовно-морального виховання: регуляція виховання на основі природного розвитку сил дитини. Духовно-моральне виховання у такому значенні спрямовувалося на розвиток природних якостей і властивостей характеру людини, формування моральної звички.

Першочергове значення у духовно-моральному вихованні представники педагогічного натуралізму надавали емпіричним знанням і досвіду дитини. Серед виразних представників цього напрямку варто назвати: К. Вентцеля, Б. Грінченка, М. Грушевського, М. Драгоманова, П. Житецького, О. Кониського, П. Лесгафта, О. Лазурського, О. Нечаєва й ін. у наукових працях педагогічний ідеалізм пов'язаний з орієнтацією духовно-морального виховання на формування цінностей, моральності як основи духовного життя. Номінально у характеристиці періоду дослідження вживалася категорія традиціоналізму. Цей підхід заклав фундамент симбіотичного визначення основної дефініції нашого дослідження [7; 8; 11; 26].

Яскравими представниками педагогічного ідеалізму у тлумаченні сутності духовно-морального виховання дітей були: А. Анастасієв, М. Демков, О. Духнович, К. Победоносцев й ін.; у їх дослідженнях релігійно-педагогічний напрям передбачав орієнтування у сутності і шляхах реалізації духовно-морального виховання дітей розкриття і осмислення сенсу буття людини. Смісл духовно-морального виховання зводився часто до саморозкриття і самовдосконалення особистості людини, наближення її до виховного ідеалу Христа-Спасителя [3; 4].

Духовно-моральне виховання представниками духовно-педагогічного напрямку (К. Ушинський, П. Юркевич, С. Миропольський, В. Зеньковський, М. Пирогов й ін.) розглядалося в інтегративній єдності з естетичним. Основою такого виховання було визначено абсолют віри і значимість релігійних почуттів. Об'єднуючою для цих напрямів розуміння сутності духовно-морального виховання вважаємо любов – найвищу моральну чесноту і духовну цінність. Морально-правові регулятивні сили людини спонукають до усвідомлення її з позицій педагогічного натуралізму, щоб подолати будь-яке зло можна шляхом виховання любові до людини. Раціоналізована категорія любові є моральним правилом і основою змісту духовно-морального виховання з позицій педагогічного ідеалізму. Любов є базисом виховання співпереживання, поваги до спільного блага, усвідомленим виконанням обов'язку в розкритті основної дефініції дослідження у контексті релігійно-педагогічного напрямку [22].

Педагогічний натуралізм у сутності духовно-морального виховання спирався на історично складені філософські, культурні витоки і традиції розуміння природи дитини. Основою визначення духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі є визнання факту можливості раціоналізації справи виховного абсолюту перетворювальної сили виховних засобів, методів, віра в природні душевні сили дитини, шкідливість жорсткої регламентації поведінки дитини. Педагогічний натуралізм пропонував два підходи до визначення сутності-Я духовно-морального виховання: перший – з опорою на педагогічну антропологію і другий – пов'язаний з ідеями вільного виховання.

У статтях М. Пирогова прямо ставилися питання суспільного значення духовно-морального виховання, духовних констант. Сутністю і кінцевим результатом духовно-морального виховання вчений визначав прагнення людини бути гідною в очах наступних поколінь, боротьба з самою собою для збереження і розвитку в собі євангельської духовності [4].

У вітчизняній педагогічній думці набули актуального звучання питання духовно-морального виховання як шляху підготовки до служіння ідеалам істини, добра і краси. Знання наук і мистецтв підкорялися цим ідеалам. Така позиція прослідковувалась у нормативному полі загальної освіти: 1) дисциплінування учнів через навчальний порядок; 2) вимога до вчителя викладати предмет послідовно, добирати доцільні способи учіння і розвитку людини в конкретній науковій галузі; 3)

педагогічні спостереження: чи переконливо звучать слова національної мови, чи вчить навчальний курс історії любити Батьківщину, чи виховують вчителі дітей у пошані до рідного. Духовно-моральне виховання розуміли як створення сприятливого середовища в школі, що підтверджувало приналежність до течії вільного виховання [15; 18; 20; 27].

Динамічність сутності духовно-морального виховання у руслі вільного виховання розкрито у праці професора О. Лазурського «Наука про характер». У цьому творі автор накреслив програму вивчення і виховання особистості на основі застосування методу природного експерименту. На думку О. Лазурського, духовно-моральне виховання дітей – це процес морального самовдосконалення, розуміння змісту свого життя виробленням індивідуально-відповідальної поведінки, реалізація людини в духовній і предметно-продуктивній діяльності на основі прагнення стати кращою. Виключного значення серед функцій духовно-морального виховання учений надавав формуванню життєвому оптимізму. Педагог був переконаний у тому, що основною педагогічною одиницею духовно-морального виховання дітей є культурна практика як організована педагогами й вихованцями культурна подія, участь у якій передбачає уведення дітей у культурні середовища, розширює їхній досвід мислення, творчої поведінки [11].

У такому ж ключі визначав сутність духовно-морального виховання український педагог-просвітитель, філософ, письменник М. Драгоманов. Він вважав таке виховання основою підготовки зростаючої особистості до життя. Узагальнюючи та впроваджуючи українську культурно-історичну традицію, учений відстоював ідею навчання та виховання молоді на матеріалах української культури, яка, за його словами, є своєрідною матрицею освіти і виховання, невичерпним джерелом зразків і типів поведінки, патріотизму і моральної снаги особистості.

Основним джерелом виховних ідей української педагогіки М. Драгоманов вважав культурно-релігійну спадщину козацької доби. Як зазначає П. Щербань, саме завдяки М. Драгоманову пріоритетними цінностями в українській педагогіці й теорії виховання стали рідна мова, патріотизм, історизм, й народність, релігійні морально-етичні постулати, духовність [28].

Отже, можемо припустити, що представників офіційної освітньої політики підтримувалося розуміння сутності, предмета і функцій духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі в руслі педагогічного ідеалізму. Подібного визначення суті духовно-морального виховання дотримувався і представник культурно-освітнього руху Закарпаття О. Духнович. У його книзі «Народная педагогія на користь училищ і учителів сільських» висловлено думку про те, що від виховання залежить: «Щастя чи нещастя людини залежить переважно від народження, але більше від морального виховання». Основою духовно-морального виховання просвітник визначав ідею народності. Духовно-моральне виховання О. Духнович визначав як виховання чистої совісті і посиленні в душі людини страху Божого [11; 12].

О. Духнович був одним з організаторів народного виховання в Закарпатті. Педагог підкреслював незаперечну роль батьківського авторитету, який забезпечується власним прикладом: патріотизмом, чесністю, працелюбністю, гідною поведінкою в сім'ї та поза нею. Не менш важливим у справі виховання патріотизму є для підростаючого покоління авторитет учителя: «Учителю, також на совісті буде, щоб у дітях народолобіє збуджував і у серцях закипала любов до своєї народності, бо людина без народності є подібна вовку, якому усякий ліс є вітчизна, де братію знаходять» [14].

Серед функцій духовно-морального виховання головною уважав збереження консервативних основ суспільного життя. Суть духовно-морального виховання прибічники педагогічного традиціоналізму і релігійно-педагогічного напрямку розуміли як цілеспрямовану реальність, що передбачає прилучення людини до вищого світу, поступове становлення системи цінностей добродіяльної людини, яка прагне до самовдосконалення і самовиправлення.

Духовно-морально вихована людина відкрита і налаштована на добро, відчуває близькість душі до вищого світу, осмислює ієрархічність ставлення до людей, оптимістично сприймає себе і довкілля. Ознакою духовно-морального виховання уважалось співчуття, і патріотизм, прагнення служити Вітчизні, відповідальність і працьовитість. Як бачимо, у цьому плані дотримано основна мета християнського виховання. Через це духовно-моральне виховання людини, котра складається з тіла і безсмертної душі зводиться, у першу чергу, до розвитку духовних сил особистості. Таке духовне збагачення, удосконалення і зростання людини досягається формуванням християнського світогляду і відповідних рис характеру, а також залучення людини до конкретної активної добродійної діяльності. Ця теорія повинна була лягти в основу робіт усіх виховних державних і суспільних інституцій: родини, школи та інших загальноосвітніх закладів.

Також встановлено, що ідеологія християнської педагогіки пронизана порадами П. Юркевича щодо створення умов для духовно-морального виховання у школі, яку дитина має сприймати «як радість і благо», увесь шкільний дух має пробуджувати любов і потяг до навчальної праці. Школа має стати приязним і священним місцем для дітей, де панує моральна атмосфера свободи, радості і благоговіння. Таким чином, педагог висунув альтернативу прагматичному освітньому процесу навчання як формування емоційно-насиченого морально-естетичного сприйняття «істини, добра і досконалості». З позиції загальнолюдських і християнських цінностей П. Юркевич розглядав духовно-моральне виховання як процес самовдосконалення, самоочищення, наближення до душевного блага – натхнення [26].

Для нашого дослідження цінним є аналіз світоглядних основ гуманістичної і християнської педагогіки, головних завдань сучасної педагогіки в оновленні духовних цінностей і пріоритетів цивілізації: не допустити духовної катастрофи людства, запобігти їй, надати світові нові цінності віри замість цінностей, що набувають усе більш очевидних реліктових контурів і тому природним чином сходять в лету історії як цілком заслужені і почесні реліквії.

Набувають поширення концепції розвитку духовності, які, з другого боку, пов'язують духовність із природою і людиною, а з іншого – різними філософсько-релігійними вченнями. У цьому контексті популярністю користуються усілякі теорії та підходи, які розглядають духовно-моральне виховання дитини в єдності з природою та духом, із надчуттєвим пізнанням світу, пізнанням людини як космічної істоти [22–24; 26].

Ці ідеї формування духовності знайшли підтримку у освітян-практиків. Але практично припинено розробки проблем виховання інших форм духовності, засобів їх формування, особливо в аспекті наукової раціональності, наукового світосприйняття. На початку 2000 р. духовність як педагогічне поняття посідає певне місце в методичній довідково-енциклопедичній літературі. У «Педагогічному словнику» за загальною редакцією М. Ярмаченка (2001) поняття «духовність» розуміється як «специфічно людська риса, яка виявляється у багатстві духовного світу особи, її ерудиції, розвинутих інтелектуальних і емоційних запитах, моральності» [5].

В останнє десятиріччя спостерігаємо повернення до парадигми релігійної духовності такої, як на початку ХХ ст. майже зі 100-річною перервою, тому можемо її назвати як неорелігійність. Ця концепція втілюється у діяльність школи західних регіонів України проведенням уроків Закону Божого, викладанням релігійної етики, залученням служителів церкви до виховної роботи в школі.

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України започаткувало викладання варіативного курсу «Основи християнської етики» в 1–11-х класах загальноосвітніх навчальних закладах за бажанням батьків. Святійший Патріарх Філарет виділив кошти на друкування підручників. Діти отримали книги безкоштовно. Нині християнська етика викладається, починаючи з 1-го класу за програмами, затвердженими Міністерством освіти і науки України. Цей напрям висвітлено в розробці навчальних програм «Християнська етика в українській культурі», «Основи християнської етики», «Біблійна історія та християнська етика» й ін.

О. Сухомлинська, проаналізувавши історію питання про духовно-моральне виховання дітей та молоді, у науковій статті «Духовно-моральне виховання дітей та молоді» робить висновок: «...поняття "духовність" у педагогіці з'являється у ХІХ ст. із залученням ширшого загалу дітей до освіти. Воно відображає теологічне, трансцендентне світосприйняття і таке ж виховання. З плином часу, пройшовши через повне заперечення в ранній радянській ідеології, у 1960–1980 рр. поняття «духовність» знову з'являється в секуляризованому світогляді носіїв педагогічного знання як сцієнтизм, який, особливо під впливом науково-технічного розвитку, почав відігравати роль «релігійного» вчення, що може дати всі відповіді на проблеми світобудови та людського існування. У цей же період зароджується й парадигма, яка, спираючись на матеріалізм, розробляє засоби й методи формування духовності не як колективного і соціального феномена, а як індивідуально і гуманістично спрямованого й об'єднує в собі, крім індивідуальних, і морально-етичні, емоційні компоненти» [23].

Нині поняття «духовність», «духовно-моральне виховання» повертається у загальнопедагогічний і загальновиховний дискурс у різних інтерпретаціях, парадигмах, контекстах – від трансцендентного до науково-раціонального на своїх протилежних полюсах. Недостатньо висвітлені в теорії, ці поняття широко представлені у шкільній практиці, яка є еkleктичним набором уподобань і смаків, носіїв цих ідей.

Прихильники тих чи тих позицій з осторогою ставляться один до одного, інколи з нетерпимістю, заперечуючи навіть право на існування іншого погляду. На думку О. Сухомлинської, на часі була б поява наукових досліджень, які б не лише аналізували стан справ та історико-педагогічний

контекст, а розробили б конкретні технології формування духовності у дітей та молоді – від концептуальних засад, змісту, інструментальної частини до критеріїв, рівнів діагностики тощо [23].

Нині більшість етичних, моральних проблем уважаються сферою особистого життя людини (наприклад, уживання наркотиків, алкоголю, сексуальна орієнтація тощо). Мас-медіа, радіо, теле- та комп'ютерні засоби комунікації радикально змінюють життя дитини, розвиток її потреб, мотивації, емоційно-інтелектуальної сфери. Гостро постала проблема змістового наповнення процесу формування духовності з позицій «смысложитєвих цінностей, які визначають зміст, якість та спрямованість людського буття і образ людський у кожному індивіді» [1].

Правомірність застосування синергетичного підходу як міждисциплінарного напряму досліджень і програм, залучення різних концепцій, підходів мають освітньо-виховну спрямованість, відкритий характер і визначають кінцевою метою формування духовності у дітей. Одне з провідних місць тут має належати християнським цінностям як загальнолюдським здобуткам європейської цивілізації, на яких побудований загальнокультурний простір.

Ідеться про те, що дитина долучається до того типу духовності (релігійного чи світського), який культивується в родині, притаманний її батькам. Згодом, у загальнонавчальних закладах освіти різного типу, дитячий світогляд формується у цілому на засадах наукової раціональності через зміст освіти та загальнолюдських цінностей через виховний процес.

У дозвілєвому просторі, у позашкільній діяльності, молодіжних організаціях особистість перебуває в системі різноманітних впливів, що передбачає формування різноспрямованих настроїв, уподобань, цінностей домінуючих у цих середовищах. Якщо від сім'ї, матері та батька через школу до молодіжних організацій, церкви, кожен у своєму полі діяльності, з різних позицій цілеспрямовано вибудовуватимуться, культивуватимуться духовні параметри, норми і цінності розвитку дитини, тоу неї сформується на основі впливів, взаємовпливів, заперечень і сприйняття та духовність, той її варіант, секуляризований чи навпаки, та світоглядна модель, яка найбільше відповідає її внутрішній сутності. Зростаюча особистість сама, на основі вільного вибору, прислухаючись до свого внутрішнього «Я» має обрати свій власний тип духовності [1].

У цьому контексті, на наш погляд, небезпечними для демократичного й вільного вибору особистісно-власного шляху розвитку духовності є намагання представників духовенства та законодавчих структур знову впровадити в навчально-виховний процес державних закладів освіти «єдино вірне вчення» – на цей раз церковно-релігійні, теологічні (православ'я) основи навчання і виховання, перенести в освіту настроїв релігійної винятковості (одержавленої віри) і разом з тим нетерпимості. Ця тенденція небезпечна не лише з огляду на свободу і демократію, а й свідчить про тенденцію одержавлення людини, беззастережної і повної належності до цілого.

Адже у сучасних демократіях основні цінності, що пропагуються суспільством, – це толерантність і плюралізм, довіра, взаємна повага, свобода, які забезпечуються законом, а ще – автономія особистості, самостійність, вільний вибір, компетентність, відповідальність, уміння брати на себе рішення щодо своєї долі, своїх вірувань і уподобань. Такими засобами відбувається процес суб'єктивізації віри, яка стає приватною справою, справою особистості, сім'ї.

Висновки. Духовно-моральне виховання як категорія педагогіки розглядається, перш за все, як християнський пріоритет і елемент раціональності буття людини. В залежності від поглядів носіїв ідей, їх педагогічного натуралізму і традиціоналізму до феномена духовно-морального виховання дітей долучаються наукові й етнологічні складові. Для українських педагогів у структурі поняття духовно-морального виховання поряд із християнськими, входять культурно-антропологічні та природничі елементи. Розширення розробок, долучення все більшої кількості українських педагогів до виховної проблематики, які розв'язували і вирішують завдання духовно-морального виховання дітей, викристалізувавши його розуміння через християнські морально-етичні ідеали, рідну мову, патріотизм, знання історії свого народу, працьовитість та добротинну діяльність. Нині офіційна традиційна педагогіка інтегрується з християнськими моральними постулатами і вбачає в духовно-моральному вихованні основу збереження суспільного миру в духовному вимірі. У цьому вихованні педагоги вбачають соціокультурний феномен, який в основі спирається на наступність, єдність виховних впливів, національні традиції формування громадянського ідеалу, традиційні християнські цінності.

Сучасний виховний процес на засадах християнської моралі прийнятий національним духом, створює відповідні передумови формування молодого покоління української нації. Він зорієнтований на самопізнання і самовдосконалення особистості. Постулатами духовно-морального виховання стають: постійний самоконтроль і самоаналіз власної поведінки, окремих

вчинків, емоцій, почуттів і бажань, що є передумовою духовного зростання; викорінення негативних рис, звичок, нахилів; формування сили волі, позитивних якостей характеру, ціннісних орієнтацій християнського світогляду і є тривалим процесом, що продовжується усе життя, лише шляхом самопізнання можна зрозуміти своє призначення у житті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бех І.Д. Особистісно-зорієнтоване виховання: Науково-методичний посібник. – К.: ІЗМН, 1998. – 204 с.
2. Бойко А.М. Оновлена парадигма виховання: шляхи реалізації підготовки вчителя до формування виховуючих відносин з учнями: Навчально-методичний посібник – К.: ІЗМН, 1996. – 230 с.
3. Вихрущ А.В. та ін. Основи християнської педагогіки. – Т.: Освіта, 1999. – 168 с.
4. Вишневецький О. Сучасне українське виховання: Педагогічні нариси. – Львів, 1996. – 238 с.
5. Галузинський В.М., Євтух М.Б. Педагогіка: теорія та історія.: Навчальний посібник. – К.: Вища школа, 1995. – 237 с.
6. Генік Л.Я. Релігійно-моральне виховання молоді в навчально-виховних закладах Східної Галичини (кінець ХІХ – початку ХХ стст.). – Івано-Франківськ, 2000. – 271 с.
7. Грінченко Б. Якої нам треба школи. – К., 1912. – 38 с.
8. Грушевський М. Духовна Україна. – К.: Либідь, 1994. – 560 с.
9. Гупан Н. Розвиток історії педагогіки в Україні (історіографічний аспект) – Дис...докт.пед.наук. – К., 2001. – 493 с.
10. Ільїна Т.А. Проблеми морально-релігійного виховання особистості в історії педагогіки (ХІХ – поч ХХ ст.). – Дис...канд. пед. наук. – К., 1996. – 182 с.
11. Історія української школи і педагогіки: Хрестоматія / Уклад.: О.О. Любар; За ред. В.Г. Кременя. – К.: Знання, 2005. – 767 с.
12. Кравець В. Історія української школи і педагогіки: Курс лекцій. – Тернопіль, 1994. – 359 с.
13. Любар О.О., Стельмахович М.Г., Федоренко Д.Т. Історія української педагогіки: Навч. пос-к / За заг.ред. М.Г. Стельмаховича. – К.: ІЗМН, 1999. – 356 с.
14. Основи національного виховання: Концептуальні положення / В.Г. Кузь, Ю.Д. Руденко, З.О. Сергійчук та ін.; За заг.ред. В.Г. Кузя та ін. – К.: Київ, 1993. – Ч.І. – 152 с.
15. Петрищев А. Церковь и школа. – СПб, 1906. – 96 с.
16. Петрова Т.М. Гуманізація навчально-виховного процесу у "реформаторській" педагогіці кінця ХІХ – початку ХХ століття. – Дис...канд.пед.наук. – К., 2000. – 207 с.
17. Потапова Л.В. Розвиток національної школи в Україні (1917-1933). – Дис...канд. пед. наук. – К., 1998. – 153 с.
18. Проект єдиної школи на Вкраїні. Книга І. Основна школа. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 172 с.
19. Русова С. Нова школа // Світло. – 1914. – №7/8. – С.3-16.
20. Сірополко С. Завдання нової школи. – Б.Т., 1919. – 20 с.
21. Стельмахович М.Г. Українська родинна педагогіка: Навч. посібник. – К.: ІСДО, 1996. – 288 с.
22. Ступарик Б.М. Національна школа: витоки, становлення: Навч.-метод.пос-к. – К.: ІЗМН, 1998. – 336 с.
23. Сухомлинська О.В. Духовно-моральне виховання дітей та молоді: загальні тенденції й індивідуальний пошук – К.: Добро, 2006. – 43 с.
24. Тхоржевська Т.Д., Міщишин І.Я., Щербяк Ю.А. Теоретико-методичні основи християнської педагогіки. Історико-педагогічний аспект: Монографія: Ч.І. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. – 480 с.
25. Україна ХХ століття: Культура, ідеологія, політика.: Зб-к статей. Вип.2. – К., 1996. – 200 с.
26. Усатенко Т.П. Українська національна школа: минуле і майбутнє. Українознавчий вимір. – К.: Наук.думка, 2003. – 285 с.
27. Чепіга Я. Проект української школи // Світло. – 1913. – Кн.4 (дек.). – С.12-29.
28. Щербяк Ю.А. Система морального виховання учнів в школах західних областей України (1900–1939 рр.). –Тернопіль: Парадіс, 1999.–204 с.